

משאבי התודעה

מעמד התרבות, השפה והזהות הערבית במדינת הרוב היהודי

נדאל חימאיסי

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, סטטיסטיקה וחקר ביצועים

אוניברסיטת תל-אביב

נובמבר 2010

מגיה: לאו גורביץ

מסמך זה נכתב ע"י סטודנט/ית מלגא/ית במסגרת פרויקט מדיניות שוויונית בעמותת סיכוי ומשקף את העמדות של כותב/ת המסמך בלבד

תוכן עניינים

3.....	הקדמה
4.....	מעמדם החוקי, פלסטיני ישראל
5.....	זהות מהי?
6.....	זהות בני המיעוט הערבי, "הפלסטינים" בישראל
6.....	הבדלי זהות
	מפגש בין תרבויות
7.....	תרבות מהי?
8.....	גישות תיאורטיות לרב תרבותיות
9.....	שוני תרבותי בישראל
9.....	השפה מהי?
11.....	חשיבות השפה ותפקידה
12.....	תרבות ושפה
12.....	שפה וזהות
13.....	זכות ומעמד, השפה הערבית בישראל
13.....	דוגמאות למעמד התרבות הערבית, שפה וסמלים
14.....	ייצוג התרבות הערבית בבולי ישראל
16.....	סיכום
17.....	ייצוג התרבות הערבית בשמות רחובות
19.....	רשימת שמות רחובות בערים מעורבות
20.....	סיכום
21.....	עמדות ארגונים ומתמחים
23.....	סיכום
24.....	מקורות
27.....	טבלת מיון סדרות בולים

הקדמה*

חיבור זה מציג הבנה והתייחסות למעמד התרבות הערבית, לשפתה, לסמליה, לזהות ולהיסטוריה שלה, תחת הכותרת "משאבי התודעה לחברה הפלסטינית בישראל". החברה הערבית מונה כיום 20.2%¹ מכלל החברה הישראלית. לכן מתעוררות עם הזמן שאלות בנוגע לשוויון וייצוג הולם למיעוט זה בכל תחומי החיים. אחת השאלות שנשאלות, מתוך מגוון שאלות בסוגיית השוויון האזרחי: האם יש ייצוג הולם לחברה הערבית בסמלי המדינה, בשפה ובתרבות; מה מעמד הערבית במדינת הרוב העברי.

במסמך זה אבקש לדון בשיח על ייצוג הולם לחברה הערבית בשלושה אופקים: בחלק הראשון של המסמך אפרש את המושגים זהות, תרבות ושפה ואת החשיבות שלהן; מה התפקיד שלהן בהוכחת קיום תרבות כל שהיא, במקרה שלנו התרבות הערבית. זהות, תרבות ושפה הן צורה מרכזית ובסיסית להבנת משאבי התודעה.

בחלק השני אציג שתי דוגמאות למשאבי התודעה, ובאמצעותן אבדוק את ייצוג התרבות הערבית בשמות הרחובות בערים מעורבות ובבולי רשות הדואר. בחלק השלישי אציג דעות של אנשי קהילה כמו חברי כנסת וארגוני חברה אזרחית בהקשר של ייצוג הולם ושוויון אזרחי.

השפה חשובה מאוד ומרכזית בהוכחת קיום החברה. דרכה מביעים את הזהות ואת התרבות. בעבודה זו אתייחס לשפה הערבית. **בשפה שמספרת תרבות**² השפה היא כלי ביטוי עיקרי של תרבות. השפה אוצרת בתוכה תכנים, אופני חשיבה ותפיסת עולם אופיינית לתרבות.

השפה ככלי תקשורת וגם ככלי לביטוי תרבותי מובילה לפיתוח מטרות כגון דיאלוג על נושאי תרבות ולמידה על תרבויות אחרות. השפה מביאה לפיתוח מודעות לקיומן של תרבויות נוספות בארץ ולהכרת הסביבה והמציאות שבה אנו חיים.

תרבות היא מכלול ההתנהגויות של בני אדם, שעוברות אליהם כמורשת סוציאלית ושמתפתחות אצלם כתכונה חברתית משותפת לחברה שבה הם חיים. תרבות היא מורשת חברתית ולא ביולוגית.

תרבות מחולקת לשלושה חלקים: **"מעגל אנתרופולוגי"**, הכולל את כל דרכי ההתנהגות של האדם, העוברות במורשת סוציאלית מדור לדור. **"המעגל הסוציולוגי"** – המושג תרבות מכוון למבנה אקטואלי של ערכים, סמלים ומצוות, הקובע את תוכנם וכיוונם של היחסים החברתיים בחברה האנושית. המעגל השלישי, **המעגל הקונבנציונלי**, כולל את כל הביטויים של התרבות לפי השימושים הלשוניים היומיומיים בהתנהגות, ביצירות אמנות, בספרות, במדע ובכל הספרות העליונות של חיינו.³

מדיניות של הענקת זכויות לשוניות ותרבותיות לפרט מתבססת על זכויות אדם. קיומה תורם לסבלנות כלפי זכויותיו של המיעוט, והיא עשויה למנוע אפליה ולהפחית את תחושת הניכור שממנה סובל הפלסטיני הישראלי. דבר זה מחזק את תחושת השייכות לחברה ואת נכונותו להשתלב בה.

*תודה למר מרואן מתאגידה מהמחלקה לשפה הערבית במכללת בית ברל על ההפניה למאמרים על אודות השפה הערבית.

¹ למי"ס, שנתון סטטיסטי לישראל 2008, אחוז זה כולל ערבים ודרוזים.

² אלה ולסטרה ומירב חופי (2000), **שפה מספרת תרבות**, עמ' 5-7.

³ שחר, ב. (1963), **תרבות וחברה**, הוצאת תרבות וחינוך.

מעמד החוקי, פלסטיני ישראל

מגילת העצמאות הבטיחה את זכויותיהם של ערביי ישראל דרך הגדרת קווי היסוד של הממשלות השונות. למעשה, חוקרים רבים סוברים שקיימת אפליה סמויה וגלויה כלפי המיעוט הפלסטיני בישראל. טיעוני הביטחון פעלו לחסימה ולמניעת כניסתם של הערבים לעמדות כוח. דברים אלו הביע דוד בן גוריון בעדותו בפני ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית בשנת 1946: "הארץ שייכת לעם היהודי ולתושביה הערבים". בן גוריון טען כי כאשר תוקם מדינה יהודית, יזכו אזרחיה הערבים הפלסטינים לשוויון זכויות מלא ובאפשרות "להיבחר לכל משרה שהיא".⁴

ממשלות ישראל הדגישו את מחויבותן לעקרון השוויון החוקי. ממשלת רבין אף קיבלה ב-23 במאי 1976 החלטה רשמית לדאוג לשילובם של הערבים על יסוד אזרחות מלאה ושווה, תוך כיבוד ייחודם הדתי והתרבותי. באותה מידה הדגיש זאת מנחם בגין בהצגת הממשלה ביוני 1977.⁵ על סמך הצהרות המנהיגות הציונית בתקופת כל ממשלות ישראל בעניין מעמדם של ערביי ישראל, נולדה החשיבה המוטעה, כי סביר להניח שקיום מיעוט זה בחברה הישראלית אינו בעייתי וכי הוא יזכה בשוויון מלא.

מאז קום המדינה המוסד הפוליטי והביטחוני וגם רוב הציבור היהודי בארץ תופסים את מעמד פלסטיני ישראל כסוגיה ביטחונית מובהקת. קשרי פלסטיני ישראל עם משפחותיהם, קשריהם התרבותיים והלאומיים עם מדינות ערב – קשרים אלה נתפסים כגורם עוין, להלכה או למעשה, ואפילו כגיס חמישי.

שמואל טולדנו, לשעבר יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, מעיד כי "לכל ממשלות ישראל, עוד בימי בן גוריון, הייתה וקיימת הקונספציה לפיה ערביי ישראל הם חלק מהעולם הערבי".⁶

סקרים רבים מראים כי יותר מ-80 אחוז מכלל הציבור הישראלי מצדדים בהטלת הגבלות על האוכלוסייה הערבית מסיבות ביטחוניות.⁷ הציבור היהודי לא מעוניין בקיום מיעוט ערבי בארץ. בסקר שנערך בשנים 1967-1968 אמרו 90% מהנחקרים היהודים כי "היה יותר טוב לו היו פחות ערבים במדינה". בסקר שנערך בקיץ 1976 הסכימו 83% עם השקפה זו.⁸

בשנת 2009 שיעור של 53% מהציבור היהודי תמך בעידוד הגירת ערבים מישראל. יש להדגיש שפער זה לא השתנה מהותית מאז סקר הדמוקרטיה הראשון ב-2003.⁹

רות גביזון הזכירה בניתוח חוקי היסוד של 1992: "ישראל מוגדרת עתה בחוקי היסוד החדשים כמדינה יהודית [...] הערבים עלולים להיתפס בעיני יהודים רבים כאויב, כאיום, כמתחרים על הנכסים. מכיוון שהם מיעוט בישראל, חשוב להגן עליהם מפני חקיקה של הרוב".¹⁰

⁴ א. לוטטיק, **ערבים במדינה יהודית**, חיפה: מפרש 1985, עמ' 51.

⁵ ס. סמוחה, "מדיניות קיימת ואלטרנטיבת כלפי הערבים בישראל, **מגמות** כ"ו 1, 1980, עמ' 12.

⁶ ס. סמוחה, "ערבים ויהודים בישראל – יחסי מיעוט ורוב", **מגמות** כ"ב 4, 1976, עמ' 13.

⁷ מ. אלהג', "גורמי יסוד לקשיי התעסוקה של אקדמיים ערביים בישראל", בתוך **מצוקת התעסוקה**, עמ' 42.

⁸ ס. סמוחה, "מדיניות קיימת ואלטרנטיבת כלפי הערבים בישראל", **מגמות** כ"ו 1, 1980, עמ' 14.

⁹ מתוך מדד הדמוקרטיה הישראלית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, מרכז גוטמן, 2009, עמ' 53.

¹⁰ ר. גביזון, **המהפכה החוקית – תיאור מציאות או נבואה המגשימה את עצמה?**, ירושלים, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 1998 עמ' 96.

זהות מהי?

זהות היא התמונה שאדם בונה לגבי עצמו, והיא הנותנת משמעות לחייו. בהקשר של חיים בעידן הפוסט מודרני, נתפסת הזהות כמורכבת מגרעין פנימי ומריבוי יחידות משנה, כדגם של טלאים (Rosenthal, 1996). זהויות אלה נמצאות במצב של חוסר יציבות או קביעות. כמו כן, מפגש עם אנשים אחרים מאפשר לסובייקט לבחור מתוכו את החלקים המתאימים ל"אני". על פי Horenczy (2000)¹¹ הזהות מתקיימת במספר מקומות בחלל ובזמן:

"We would say that while bodies can occupy only one place in space at a time, selves can split and reside in the new and the old locations, the location being gradually replaced by the minority immigrant culture within the majority host society" (p.14)

במילים אחרות, זהות היא מכלול של מרכיבים שבאמצעותם האדם מגדיר את עצמו. מרכיבים אלה נחלקים לשני סוגים: מרכיבים של זהות השייכים לפרט מילדותו כמו מין, עדה וצבע עור. אלה הם מרכיבים **שיוכיים** שאינם ניתנים לשינוי. הסוג השני כולל מרכיבים **נרכשים** הניתנים לשינוי כמו מקצוע דת ואזרחות. כל פרט בוחר להדגיש מרכיבים אחרים בזהותו.¹² לכן המונח **זהות** מכוון לתיאור מכלול תכונותיו של האדם. במרכזה של הזהות עומד גרעין אישיותו של האדם, המורכב ממאפיינים מולדים וממאפיינים נרכשים. על בסיס המאפיינים הללו נבנית הזהות, והיא ממשיכה להתגבש ולהשתנות במשך חייו של אדם. מבין התחומים השונים של הזהויות, שני תחומים מהווים נושא עיקרי בהתלבטויותיו של הערבי הישראלי: **הזהות האזרחית והזהות הלאומית**. **הזהות האזרחית** נקבעת על ידי עצם היות הערבים אזרחים במדינת ישראל, אף על פי שהדבר לא נעשה מרצונם החופשי. **הזהות הלאומית** מושפעת מגורמים היסטוריים וסביבתיים ונעה בין ההגדרה "ערבי" ל"פלסטיני".¹³

¹¹ Horenczyk, G. (2000), "Conflict Identities: Acculturation attitudes and immigrants' construction of their social works", In E. Olshtain & G.Horenczyk (Eds), **Language identity and Immigration**. Jerusalem: The Hebrew University Magnes Press, pp. 13-29.

¹² אדן, חנה (2001), **להיות אזרחים בישראל: במדינה יהודית ודמוקרטית**, עמ' 41-43.

¹³ רמברג, אסיה (1988), **הערבים אזרחי ישראל, יחסי גומלין בין יהודים וערבים בישראל**, עמ' 152-164.

זהות בני המיעוט הערבי, "הפלסטינים" בישראל:

אחרי שנת 1948, עם הקמת מדינת ישראל, נשארו כ-160 אלף תושבים ערבים בתחומה. האוכלוסייה הייתה כפרית ונטולת מנהיגות חברתית ופוליטית. היא התרכזה בשלושה גושים – הגליל, המשולש והנגב.^{14 15 16} לקבוצת אוכלוסייה זו נתנו שמות רבים בשיח הפוליטי והחברתי, בתקשורת ובמקורות.¹⁷ קראו להם "ערביי ישראל", "פלסטיני ישראל", "ערביי 1948", "ערביי פנים", "המיעוט הערבי", וזאת למרות שמדובר באותה קבוצתה חברתית.¹⁸ המהלך ההיסטורי שעברה החברה הערבית בישראל קבע את זהותה במידה רבה.¹⁹

הזהות של "ערביי ישראל" היא מושג דינמי ומרכזי מאוד בחיי המיעוט הערבי, דבר שלא היה נתון מלכתחילה בתבנית מסוימת.

הדילמה הנוצרת עקב מורכבות הזהויות הקיימות בחברה הערבית הביאה לבעיות בחקר הזהות של מיעוט זה. זהות הערבים בישראל לא נחקרה בשני העשורים הראשונים להקמת מדינת ישראל, כנראה בעקבות הבלבול שנוצר בקרב המיעוט הערבי במדינה (גאנס, 1997).²⁰

תהליך גיבוש הזהות מושפע מגורמים שמחוץ לגבולות המדינה. תהליך זה קשור ביחסי מדינות ערב לערביי ישראל ולגורמים הקשורים לתהליך השתלבות הערבים בחברה הישראלית ולתהליכי מודרניזציה באורח החיים ובתרבות. שינויים אלה מחזקים או מחלישים את מרכיבי הזהות השונים.¹²

הבדלי זהות:

שוני בזהות משקף פער בשייכות הבסיסית, במסגרת ההתייחסות, בנאמנות ובעולם החוויות והסמלים.

הבעייתיות הכרוכה בהגדרת זהותם של ערביי ישראל תובן טוב יותר בהשוואה לבעייתיות הכרוכה בהגדרת זהותם של היהודים. היות שישראל היא מדינה יהודית, והיות שהיהודים הם הרוב בה, הם יכולים לראות את עצמם הן כיהודים והן כישראלים בלי לחוש קושי, מתח או ניגוד בבחירה.

שאלת הזהות מורכבת ומסובכת יותר בקרב ערביי ישראל, אשר מגדירים את הזהות שלהם במונחים של לאום ואזרחות. הערבים אינם יכולים לחשוב על זהותם הלאומית במנותק מזיקתם האזרחית והתרבותית לישראל. בזהות הלאומית של רוב ערביי ישראל יש מרכיב ערבי או פלסטיני. לכן לישראליות ולפלסטיניות יש משמעות ייחודית בעיני ערביי ישראל, והם רואים

¹⁴ סלמאן, ר. (1991), "הנשכחים: ערביי פלסטין 1948: שלב ההתאוששות", **מחקרים פלסטיניים**, עמ' 125-148.

¹⁵ רכס, א. (1993), **המיעוט הערבי בישראל בין קומוניזם ללאומיות ערבית**, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב – מרכז משה דיין לחקר מזרח תיכון.

¹⁶ Yiftachel, O. (1999), "Between nation and state: 'Fractured' regionalism among Palestinian – Arabs in Israel", **Political Geography**, 285-307.

¹⁷ רבינוביץ', ד. (1993), "נוסטלגיה מזרחית: איך הפכו הפלסטינים ל"ערביי ישראל", **תיאוריה ובקורת**, עמ' 67-86.

¹⁸ שנהב, יהודה (2001), "זהות בחברה פוסט-לאומית", **תיאוריה ובקורת**, עמ' 5-16.

¹⁹ שמלץ, א. (1981), "כוח העבודה", בתוך: **א ליש, הערבים בישראל**, ירושלים: מאגנס.

²⁰ גאנס, א. (1997), "הפלסטינים בישראל חלק מהבעיה ולא מהפתרון: שאלת מעמדם בעידן השלום", בתוך: **מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים**, עמ' 103-122.

את הישראליות באופן שונה משרואים אותה היהודים. בעיני היהודים כוללת הישראליות את קבלת הסמלים הלאומיים של המדינה, אך הערבים אינם יכולים לקבל סמלים אלה. בעיני היהודים, הישראליות פירושה שהשפה הערבית היא שפתם הראשונה, בעוד שעבור הערבים היא לכל היותר שפה שנייה, המשמשת אותם כאמצעי להסתגלות ולתפקוד בחברה הישראלית. הפלסטיניות של ערביי ישראל שונה במהותה מזו של ערביי השטחים. היא איננה מלווה בתחושת חובה ליטול חלק במאבקים של הפלסטינים בכל האמצעים לשם סיום הכיבוש הישראלי ולהקמת מדינה פלסטינית עצמאית.²¹

מפגש בין תרבויות

תרבות מהי?

למושג תרבות יש הגדרות שונות אשר הוגדרו על פי תיאוריות שונות. ישנה הסכמה בין כל המגדירים את המושג "תרבות",²¹ כי מרכיבי התרבות נלמדים ונוצרים על ידי האדם עצמו ואינם מועברים בתורשה. תרבות היא "תבנית" אשר איננה מולדת אלא נרכשת. היא מתעצבת בתהליכי חברות שבהם הפרט חי את חייו.²² התבנית כהגדרה מילונית היא מודל חיקוי מוקטן של בניין. גם "התבנית התרבותית" היא מודל חיקוי מוקטן של תהליכי החברות שבהם התנסה הפרט ושהשפעתם הוא מעצב את חייו. הגדרה נוספת למושג "תבנית" היא "פורמט מידות וצורה", כך ש"התבנית התרבותית" מקבלת מידות וצורה של ערכים, נורמות, התנהגות, מוסר ועוד בתהליך עיצובה.²³

התרבות היא כל דבר הנמצא סביבנו, היא מעגל החיים הרחב והיא נמצאת עמנו בכל מהלך חייו ובתפקודיו היומיומיים, כחלק בלתי נפרד. לכן הופכת התרבות לבלתי נראית ולמובנית מאליה. איננו מקדישים זמן למחשבה על מבנה השפה ועל מאפייניה.²³ המושג תרבות בא לציין אורחות חיים. במשך השנים עבר המושג תרבות גלגולים שונים. בתורה נמצא את המונח בהיבט שלילי – "תרבות אנשים חטאה"; באירופה למושג "קולטורה" יש משמעות חיובית. עניינו אינו רק באורח חיים של בני אדם, אלא באורח חיים שיש בו משום עידון בחברה ובאמצעותה. עמנואל קאנט מעלה את תחום ההתנהגות התרבותית למעין תחום ביניים בין גולמיות לבין החובה המוסרית. במשך השנים המושג תרבות רוקן מתוכן מוסרי ונעשה ציון, כינוי או תווית להתנהגות מאורגנת.²⁴

המושג תרבות מטשטש לעתים את המושג חברה. תרבות היא אורח חיים של עם, בעוד שהחברה היא קולקטיב מאורגן של יחידים הנוהגים על פי אורח חיים מסוים. על פי תפיסה זו חברה ותרבות הם שני צדדים של אותו מטבע.

²¹ חזון, ח. (1996), "הביצה שהתחפשה" שלושה נרטיבים של תרבות, בתוך י.קשתי ור. איזיקוביץ (עורכים), פנים המשתקפות במראה: תרבויות בישראל בשנות התשעים, תל אביב, ע"מ 11-19.

²² ושטיינהרט, בן פרץ (2000), "המפגש הבין תרבותי בכיתה", בתוך מ. ברלב (עורך), חינוך לתרבות בחברה רב תרבותית סוגיות בהשתלמות מורים, עמ' 123-138.

²³ Banks, J. (1997), *Multicultural Education Issues and Perspective*.

²⁴ Malinowski, B. (1944), *A scientific theory of culture*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.

תרבות מוגדרת כמערכת משמעות, גישות וערכים משותפים, והצורות הסמליות שבהם היא מתבטאת או מתגלמת. התרבות כוללת תרבות מילולית, תרבות כתובה ותרבות חושים, הכוללת חפצים וטקסטים. במשמעות רחבה יותר, חפץ יכול להיות תבניות תרבותיות כגון קרבת דם או פוליטיקה.²⁵ תרבות היא דרך חיים של קבוצה אנושית. התרבות כוללת את הדפוסים הסטנדרטיים של התנהגות ואמונה.²⁶

גישות תיאורטיות לרב-תרבותיות²⁷

יש שתי הבחנות לשתי גישות מרכזיות ברב-תרבותיות:

- הרב-תרבותיות המתיישבת עם הזרם הפוזיטיביסטי-הממסדי

בגישה זו היוזמה היא בעיקר של הממסד הדומיננטי, שרואה ברב תרבותיות שונות חברתית-תרבותית. גישה זו מדגישה שיש צורך לאפשר למיעוט לממש את עצמו לפתח תכניות נפרדות להכרת הייחודיות התרבותית וההיסטורית שלו, דרך לימודי תרבות שמכוונים לרכישת ידע אינפורמטיבי ללא כל כוונה שתוביל להתפתחות אישית ולשינוי חברתי.

- הרב-תרבותיות הביקורתית

מדגישה כי רב-תרבותיות אמיתית מחייבת חלוקה שוויונית של משאבים וקידום נגישותו של המיעוט למערכת הכוח ולמבנה ההזדמנויות.

מכאן שהאדם זקוק לביטחון בזהותו כדי לתפקד בצורה חברתית ראויה. על כן נדרשת מדיניות תרבות של חלוקה מחדש של ההון התרבותי והגדרה מחדש של המטבע התרבותי, כך שיכיר ויכלול קבוצות אשר אינן מיוצגות, במקרה שלנו – הערבים בישראל.²⁸

²⁵ Burk, P. (1978), **Popular culture in early modern Europe**, London: University press pp 5-11.

²⁶ פייטלסון, ד. (1968). "מפגש תרבויות והתנגשות תרבויות", בתוך: ק. ירון וא. גלבסקי (עורכים), **המפגש החברתי-תרבותי בין יהודים וערבים**, ירושלים, עמ' 20-24.

²⁷ Banks, James (1992), "Multicultural Education: for freedom sake", **Educational Leadership**, 32-35.

²⁸ הורביץ, ניר (2009), **מדיניות תרבות בישראל מסגרת לדיון והמלצות**, עמ' 14.

שוני תרבותי בישראל:²⁹

ערבים כיהודים נבדלים בתרבויות היסוד שלהם. הם מחזיקים בתרבויות שונות ונפרדות ולא בתרבויות משנה של אותה תרבות. ההבדלים הגדולים ורבי ההשפעה בין תרבויותיהם הם בשפה, בדת, בלאום, במורשת התרבותית, במבנה המשפחה, בערכים ובאורחות החיים המרכזיים. הריבוי והחפיפה ביניהם מעצימים אותם, ובגלל הבדלי תרבות קשה לעבור מקבוצה לקבוצה.

השפה היא המחסום החשוב ביותר המפריד בין ערבים ליהודים, והיא אמצעי חשוב ביותר לתקשורת ולקרבה ביניהם. למרות היותן שפות שמיות, ערבית ועברית הן שפות נפרדות ולא – חליפות. בניגוד לשפות הסלביות החליפות. הבדלים נוספים: המסורתיות הרבה יותר של התרבות הערבית בולטת בייחוד בתחום שמירת הדת. דפוסי המשפחה מבחינים היטב בין יהודים לערבים. היהודים והערבים מובחנים זה מזה ביחס לזולת. הערבי מוכן פחות מן היהודי לקיים יחסים שאינם אישיים עם הזולת.

המודרניזציה והדו-תרבותיות הן חלק מתהליך הישראליזציה שהתחולל בקרב הערבים מאז קום המדינה. היות שהישראליות נקבעת בידי היהודים, הרי שקרבה תרבותית התאפשרה בעיקר על ידי "ייהוד" הערבים, ורק במידה מועטה על ידי ערביזציה של היהודים.

תהליך הישראליזציה היה מוגבל ולא הביא לידי הטמעה של הערבים או לידי אובדן התרבות הערבית. עם זאת, התהליך היה עמוק דיו כדי ליצור ערבי "חדש", השונה בתרבותו ובאורח חייו מבני עמו הפלסטינים. אין תימה אפוא שבסקר מ-1995 אמרו 69.8 אחוז מהערבים ו-50.9 אחוז מהיהודים שערביי ישראל דומים יותר ליהודים, לעומת 30.2 אחוז ו-40 אחוז בהתאמה, שסברו שהם דומים יותר לערביי השטחים.

השפה מהי?³⁰

יש להזכיר שבני אדם מדברים מדי יום ושהשפה מעורבת כמעט בכל פעילות שגרתית ולא שגרתית שבני אדם עושים.

אחת התכונות המפתיעות ביותר של השפה היא התמורות הבלתי פוסקות החלות במרוצת השנים במילותיה, בצליליה ואפילו במבנה שלה. השפה היא מהות דינמית חיה ומשתנה. החיים בתוך השפה הם חיים של אינטראקציה מתמדת. מכאן נובע ההסבר למגוון העצום של השפות השונות בעולם.

לשפה יש גמישות המאפשרת את שכלולה המתמיד עבור הקהילה החיה בתוכה, ובמקביל את ההתרחקות של הקהילות שאינן שותפות לקהילה הדוברת את השפה.

השפה מושתתת על יותר מסך מילותיה. אדרבה, שפה בעלת מילים בלבד, ללא תשתית מבנית שתתמוך בהן, תהיה כלי תקשורת דל ביותר. אף על פי כן, מילים הן הלבנים בטירה הכבירה של השפה. יש הסדרים שונים אשר מבדילים בין השפות השונות. הערבית והעברית

²⁹ אפרים, י. וזאב, ש (2001) כרך א', מגמות בחברה הישראלית, עמ' 269-276.

³⁰ אבן, אברהם (2007), "אומה-שפה-תרבות", מתוך גלגולי לשון (גיא דויטשר), אוניברסיטת תל אביב, עמ' 10-20.

משקפות מוסכמות תרבותיות, ומסוכמות מטבען נבדלות זו מזו במקומות שונים בעולם ובעידנים שונים בהיסטוריה. יש מוסכמות מבניות המשתנות משפה לשפה.

ענייננו בשינויים אלו ובשינויים נוספים בין השפות השונות, ובעיקר במשמעות הנוצרת עבור דוברי השפות הללו מבחינת הדרך שבה הם תופסים את העולם שבו הם חיים. הבנת השוני תעזור לנו להבין את הקשר הגורדי שבין שפה, אומה ותרבות, אשר יובהר בהמשך.

השפה היא המצאה משותפת של הרבה בני אדם, והיא כלי ליכולת שלהם לשרוד. בני אדם נמצאים במאבק מתמיד עם השפה. מאבק זה מוליד שינויים הדרגתיים המופיעים בה. זהו תהליך דו צדדי מתמיד – מחד גיסא כל הזמן נוצרים מושגים חדשים בשפה, ומאידך גיסא מושגים ישנים נשחקים ומתכנסים לתבניות שניתן יהיה ביתר קלות לזכור אותן. הפלא הוא ששפות שונות הולכות ונעשות עם הזמן פחות דומות זו לזו.

עיקר קיומן של שפות שונות בעולם הוא כפונקציה של התרבויות השונות המשיקות לאותן שפות. העובדה כי יש הבדלים בין השפות השונות מחייבת אותנו למסקנה – ההבדלים בין השפות הוא כזה שמעיד על תלות בתרבות; הדרך שבה חושבים בני אדם הדוברים שפות שונות על העולם אינה זהה; הקושי וחוסר היכולת למצוא מכנה משותף לשפות שונות הם עוד הוכחה לקיום קשר הדוק בין שפה לתרבות, והם מעידים על הבדלים מהותיים בין שפה לשפה. זאת אומרת שאנשים שונים המדברים שפות שונות והחיים בתרבויות שונות מפרשים את העולם בצורה אחרת, במקרה שלנו – ערבים ויהודים.

לסיכום חלק זה, ראינו כי השפה נוצרת על ידי קהילה חיה, וכי היא מסמנת עבורה גם את קו הגבול בין מי ששייך לקהילה ומי שלא – זאת על בסיס היכולת להבין לעומק ובאופן אינסטינקטיבי את הניואנסים המאפשרים את עצם קיומה הסביר של הקהילה שמדובר בה.

אומה ושפה:

יש צורך בשפה אחת כמוקד שסביבו הלאום מתגבש. ללא שפה אין אומה או עם. אומה זקוקה לשם קיומה לשפה אחת, שפה אקסקלוסיבית שבלעדיה לא ניתן להביא את האומה לגיבוש זהות; שפה המכוננת מצד אחד את עצם קיומה של האומה ומצד אחר את תרבותה.

תרבות פירושה מערכת של מושגים, סימנים, אסוציאציות ואופני התנהגות ותקשורת. השפה יכולה לשמש לנו קריטריון אחד לתרבות, לפחות כתנאי מספיק, אם לא תנאי הכרחי. האדם המודרני אינו נאמן לשליט, לארץ או לדת, הוא נאמן לתרבות, תרבות שיכולה להיווצר רק במסגרת של שפה.

השפה יכולה לחולל קהילות מדומיינות, לבנות למעשה סולידריות פרטיקולרית. שפה אינה מכשיר הרחקה. השפה במהותה מקרבת. השפה היא ביטוי וסמל הקשורים עמוק למהות האנושית הספציפית של קבוצת אנשים, במקרה שלנו – פלסטיני ישראל, שהשפה הערבית משמשת להם כדבק המאפשר את קיומה של החברה הערבית בישראל. חברה שומרים בעזרת השפה על הזיכרון ההיסטורי שלהם מצד אחד, ומצד אחר מנסחים לעצמם את עתידם האפשרי במדינת הרוב היהודי.

חשיבות השפה ותפקידה:

לשפה שלוש פונקציות מרכזיות: **הפונקציה התקשורתית**: אדם לומד את השפה כדי לתקשר עם החברה, למען התמודדות ולשם קבלת מענה לצרכיו. **הפונקציה האינטגרטיבית**: למידת השפה אינה לצורך תקשורת בלבד, אלא למטרות השתלבות בחברה. **הפונקציה האקספרסיבית**: האדם משתמש בשפה למטרת הבעה עצמית בצורה אקטיבית.³¹

השפה משמשת לצורך העברת ידע, הבעת עמדות וערכים, ולביטוי רגשות כמו אהבה ושנאה.³² ניתן לזהות רבדים שונים לשפה. בכל שכבה קיים מעמד חברתי ולכל תחום מקצועי יש שפה ייחודית. כך, למשל, לרופאים יש שפה מיוחדת לתחום הרפואה. כך גם למהנדסים ולכל מקצוע אחר.³³

לשפה חשיבות בהיבטים שונים: אישי, תרבותי, חברתי, פוליטי וכלכלי

לשפה **חשיבות אישית** בשל היותה מרכיב מרכזי בגיבוש הזהות העצמית ובעיצוב התפיסה העצמית, והיא בעצם "קוד גנטי" השומר על ההשתייכות האתנית.³⁴

החשיבות התרבותית: השפה היא אוסף של סימונים ומשמעויות שלהם תפקיד בדיבור; השפה היא חלק בלתי נפרד מהתרבות המעצבת את חיי האדם. לכן לשפה יש שתי משמעויות – משמעות מילולית ומשמעות תרבותית. השפה היא כלי להזדהות עם הקבוצה, לשמירת המורשת התרבותית, להגנה על הזיקה בין חברי הקבוצה ולדחיית אלו שאינם שייכים אליה.

החשיבות החברתית: לשפה יש חשיבות במסורת החברה. ההיבט החברתי מתבטא בראיית האדם את עצמו כשייך לחברה. כך מתגבשת זהות חברתית.³⁵ כל קבוצה אתנית שומרת על שפתה כדי לשמר את כוחה כחלק מהתרבות, המורשת והיסטוריה שלה, שהן חלק אינטגרלי מהזהות האתנית. השפה חיונית לשמירה על מהותו ועל שפתו של הקולקטיב כאשר קולקטיב זה חש איום על קיומו.

חשיבות כלכלית ופוליטית: השפה הדומיננטית במדינה מאפשרת ניגשות למשאביה יותר מאשר שפות שנגישותן למשאבים מוגבלת או לא קיימת. כאשר השפה זוכה לפריבילגיה, גם האידיאולוגיה של הרוב באותה מדינה יוצאת נשכרת. זאת אומרת שהשפה השולטת במדינה משרתת אינטרסים לאומיים, כך שהיא מהווה חותם לזהות הרוב במדינה. הממשל מעוניין לשמור על מורשת השפה ועל ערכי המדינה באמצעות מדיניות לשונית שמטרתה הגברת ההגמוניה של השפה.³⁶ הרוב השולט כופה את לשונו על המיעוט וגורם לו להזניח את שפתו. השפה מהווה פרמטר באירועים פוליטיים ומאפשרת הבנה של המציאות הפוליטית. השפה תורמת למיסוד הנרטיב ההיסטורי על מנת לשמור על הזיכרון הקולקטיבי של החברה.³⁷

³¹ Schumann, J.H. (1978), "Social and psychological factors in second language acquisition", In J.C. Richard (ED), **Understanding second and foreign language learning: Issues and approaches**, pp. 163-178.

³² Giles & Johnson (1987), "Ethnolinguistic identity theory", **International journal of sociology of language**, pp 256-269.

³³ Kramsch, C. (1998), **Language and culture**, London: Oxford University press.

³⁴ Phinney (1995), **Ethnic identity and self esteem: Review and Integration**, p. 57.

³⁵ אבו סאלם (2004), **הקשרים בין אי-אינטגרציה כסגנון כללי ואי-אינטגרציה כזהות לאומית וזהות תרבותית**, עבודת גמר לתואר "מוסמך", אוניברסיטת תל אביב.

³⁶ Spolsky & Shohamy (1999), **The language of Israel-policy, ideology and practice**.

³⁷ אמרה ומרעי (2008), **השפה בסכסוך: הפן הלישוני בסכסוך הערבי-יהודי**, דאר אל-פקר (מקור בערבית).

תרבות ושפה³⁸

תרבות היא הערכים, האמונות ותפיסות העולם המופשטות המשתקפות בהתנהגותם של הבריות. בני כל חברה אנושית נמנים עם תרבות כלשהי, וכשהם נוהגים לפיה התנהגותם נחשבת למקובלת באותה חברה. תרבויות אינן עוברות בדרך של תורשה ביולוגית, כי אם נלמדות, בעיקר בתיווך של שפות. באופן כזה, משתלבים רכיביה השונים של התרבות יחדיו לכלל שלמות מגובשת.

אנשים מקיימים תרבות כדי להתמודד עם בעיות או נושאים הנוגעים להם. כדי שתרבות תשרוד עליה לתת מענה לצורכי יסוד של אנשים החיים על פי כלליה, ולהשליט סדר בחיים. צריך לקיים זאת תוך הקפדה על איזון בין צורכיהם האישיים של יחידים לבין האינטרס הכולל של החברה.

תרבות נתפסת בצורה טובה יותר לא כאשר רואים אותה כהשתלבות של דפוסי התנהגות קונקרטיים – מנהגים, מסורת, הרגלים, כפי שמוקבל על פי רוב עד היום, אלא כקבוצה של מנגנוני בקרה, תכניות, מתכונים, כללים והוראות, לשם שליטה בהתנהגות. עוד רעיון חשוב הוא שהאדם הוא בעל חיים הנואש לאמצעים אלה של מנגנוני בקרה בלתי גנטיים וחוץ גופניים ושל תכנות תרבותי, שבלעדיהם אין הוא יכול להסדיר את התנהגותו.

כשנוצרים מגע וקרבה בין שתי תרבויות, מרחפת סכנה של "תרגום תרבותי" מתרבות אחת לאחרת, תרגום שמבליע חלק גדול מהמשמעות. שפה עוסקת במשמעות; משמעות תלויה עמוקות בתרבות. שפה ותרבות קשורות זו בזו באופן בלתי ניתן להפרדה, והניסיון לתרגם משפה לשפה הוא חלקי ופגום בעצם חוסר החפיפה הקיימת בין השפות. חוסר זה נובע מגיוון סביבות החיים הקיימות בעולם, שבתוכן מתפתחות השפות.

שפה וזהות

המושג "שפת אם", המגדיר את הזהות של הפרט על פי לבירסון, מתייחס לשפה המדוברת בדרך כלל בביתו של הפרט בשנות ילדותו המוקדמות, גם אם אין זו השפה המדוברת על ידו בהווה. מידת השליטה בשפה אינו מדד על מנת לקבוע אם זו שפת אם או לא. ייתכן שהפרט שולט בשפה מסוימת שלמד במהלך חייו, אבל לשפת האם יש התייחסות וחיבור רגשי. שפת אם היא השפה שנלמדה על ידי ההורים בגיל הרך.

השפה שמתמש בה הפרט כדי לבטא את עצמו היא אחד הביטויים לזהותו התרבותית. לפלסטיני ישראל יש מעמד של מהגרים על אדמתם. לכן הם חייבים לרכוש את השפה העברית על מנת לתפקד במקומות עבודה, בחברה, על מנת להתמצא בכלי התקשורת, על מנת לספק את ציפיות הרוב ועל מנת להרגיש שייכות והכרה. עם זאת, הם שומרים על זהותם הפלסטינית בשמירתם על השפה הערבית כשפת אם.

³⁸ הבילנד, ויליאם א. אנתרופולוגיה תרבותית (1975-1999), האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 49-84.

זכות ומעמד, השפה הערבית בישראל:

מעמדה של השפה הערבית במדינת ישראל נקבע באופן רשמי עם הקמתה של המדינה בשנת 1948 מכוחה של החקיקה המנדטורית. חקיקה זו התייחסה לשפות אנגלית, ערבית ועברית, וקבעה כי שפות אלה הן השפות הרשמיות.³⁹

מגילת העצמאות הבטיחה שוויון זכויות לכל אזרחי המדינה, שוויון שאמור לכלול מתן זכויות לשוניות. אבל הגדרתה של המדינה כמדינה יהודית ורק אחר כך דמוקרטית נתנה עדיפות ליהודים על פני הערבים, דבר שהתבטא בתחומים שונים, לענייננו כאן, במעמדה הנמוך של השפה הערבית.⁴⁰

מבין הזכויות הכלליות של המיעוטים, תפקידן של הזכויות הלשוניות להגן על שפתן של קבוצות המיעוט משפת הרוב, והן חלק משוויון הזכויות בין המיעוט והרוב במדינה. הזכות הלשונית נחלקת לזכויות אינדיבידואליות וקולקטיביות.

הזכות הלשונית האינדיבידואלית היא הזכות של הפרט לשמור על ההזדהות שלו ולהשתמש בשפת אמו. זוהי הזכות האלמנטרית לשימור התרבות, הערכים והנורמות של החברה הפלסטינית בישראל.

הזכות הלשונית הקולקטיבית היא הזכויות של המיעוט להשתמש בשפתו ללא כל הגבלה. הענקת זכויות שפה אינדיווידואליות עשויה בסופו של דבר להוביל למתן זכויות קולקטיביות למיעוט ולמעמד רשמי לשפתו.

דוגמאות למעמד התרבות הערבית, שפה וסמלים:

בחלק זה אציג שתי דוגמאות למשאבי התודעה, המבליטות את מעמד התרבות הערבית בייצוג שמות רחובות בערים מעורבות ובייצוג התרבות והשפה הערבית בבולי ישראל. השאלות שנשאלות כאן – האם לתרבות הערבית יש ייצוג הולם בבולי ישראל; האם יש בולים שנוגעים למקומות קדושים ערביים; האם יש בולים שמזכירים לנו דמויות היסטוריות ערביות – סופרים ומשוררים ערבים, מדענים ערבים.

בדוגמה השנייה אשאל האם לחברה הערבית בערים מעורבות יש ייצוג הולם ושוויוני בשמות רחובות; האם שמות הרחובות בערים מעורבות מייצגים את התרבות הערבית, על ידי נתינת שמות של מדענים ערבים או דמויות חשובות בהיסטוריה; האם יש שמות כמו אבן אלמוקפעי או אבן אלנפיש או אבן בטוטה, שהם דמויות בולטות בהיסטוריה הערבית.

³⁹ סבן, א. ואמרה, מ. (2004), מעמד השפה הערבית בישראל: משפט מציאות וגבולות במשפט לשינוי מציאות, עמ' 901-885.

⁴⁰ הראל, שלו (2005), מעמדן של שפות מיעוט בחברות שסועות: שפה האורדו בהודו והשפה הערבית בישראל. אוניברסיטת תל אביב.

ייצוג התרבות הערבית בבולי ישראל:

אבקש לחדד את ההגדרה לתרבות עברית וערבית, שלפיה קבעתי את המיון הבולאי. תרבות עברית: הסמלים, המנהגים, המורשת, האמנות, המוזיקה, השירה, הספרים, הגיבורים, המיתוסים, החגים, המקומות הקדושים, הדמויות ההיסטוריות והציוניות, האתרים של המורשת היהודית, שמות הערים, הרחובות והשכונות, הסופרים והאמנים היהודים. לדוגמה: בול כתרי התורה, בול מאה שנה לחינוך ציוני.

תרבות ערבית: גם היא מקבלת אותה הגדרה, אבל מדובר כאן על סמלים ועל מנהגים ערביים, על דתם של נוצרים ומוסלמים, על ספרים, חגים, מקומות קדושים, דמויות היסטוריות, היסטוריה.

בסקירה של בולי ישראל מתאריך 20.02.2007 עד 14.06.2010, כשלוש שנים וחצי, עברתי על סדרת הבולים N=109 (הבהרה: סדרה כוללת בתוכה יותר מבול אחד). מצאתי רק ארבעה בולים שמתייחסים לתרבות הערבית. הבולים שמצאתי הם תמונות של כנסיית הבשורה בנצרת, תמונה של יפו ושל נמל יפו. לכן יש לראות כי ייצוג התרבות הערבית עומד על 4 אחוזים מכלל כל סדרת הבולים לתקופה זו:

לוח 1: ייצוג התרבות העברית והערבית בבולי ישראל מ-2007 עד מחצית 2010⁴¹

סך הכול	אחר	תרבות עברית	תרבות ערבית	
109	47	58	4	במספרים
100%	43%	53%	4%	ייצוג באחוזים מכלל הסדרות N

⁴¹ אתר התאחדות בולאי ישראל, <http://www.israelphilately.org.il/catalog/>, אתר דואר ישראל, השירות הבולאי, <http://www.israelpost.co.il/PostBoolaee.nsf/HanpakotView?OpenView>. * יש לראות לוח מיון בולים, סדרת בולים. מצורף למסמך זה, עמ' 27.

התנייחות לתרבות הערבית בבולי ישראל בשלוש השנים האחרונות הייתה רק לארבעה בולים:

<u>תמונה</u>	<u>פרטי הבול</u>	<u>שם הסדרה</u>	<u>תאריך ההופעה</u>
	כיתוב על השובל : יום הבולאות ציור: מגדלור יפו, עוגן, ים, סירה, חוף, ציפור, נמל	מגדורים בישראל יום הבולאות 2009	26/11/2009
	כיתוב בבול : האפיפיור בנדיקטוס ה-16 בארץ הקודש כיתוב על השובל : ציור: נצרת, כנסיית הבשורה, נצרות, אפיפיור	תוית דוארמט ביקור האפיפיור בישראל	04/05/2009
	כיתוב בבול : ישראל 2008 כיתוב על השובל : ציור: יפו	תוית דוארמט סימה - ישראל 2008	14/05/2008
	כיתוב בבול : כיתוב על השובל : ציור: פרח, כנסייה	תוית דוארמט סימה - חג המולד 2007	05/12/2007

לגבי הכיתוב בערבית על הבול, מתקבל שמתוך 109 סדרות יש רק 62 בולים שעליהם כיתוב בערבית או תרגום בערבית. ביחס לשפות אחרות, השפה הערבית היא הנמוכה ביותר בייצוג הבולאי – 57 אחוז, דבר המעיד על מעמד השפה הערבית ועל התרבות הערבית בבולי ישראל.

לוח 2: ייצוג הכיתוב בשפות שונות בבולי ישראל מ-2007 עד מחצית 2010, ⁴² N=109

שפה אנגלית	שפה עברית	שפה ערבית	קטגוריה
91%	96%	62%	במספרים
83%	88%	57%	ייצוג באחוזים מכלל הסדרות N

סיכום:

בדוגמה זו בדקתי עד כמה מופיעה השפה הערבית בבולי הדואר ביחס לשפות עברית ואנגלית. הממצאים מראים שבמהלך שלוש השנים האחרונות מתאריך 20/02/2007 עד תאריך 14/06/2010 (שלוש שנים וחצי) יש רק ארבעה בולים שמתייחסים לקיום החברה הערבית, לתרבות ולסמל. לעומת זאת, לתרבות העברית יש 88 אחוז בכיתוב ו-53 אחוז בתרבות.

יותר מחצי סדרות בולי ישראל מתייחס לתרבות העברית, לסמלי המדינה ולאנשים בולטים בחברה היהודית, לשמות של רחובות וערים, לסופרים ולמשוררים, לתורה ולמקומות קדושים ליהודים.

תרבות החברה הערבית זכתה להופעה בולטת בבולים רק בציר עכו ויפו ובציר כנסיית הבשורה בנצרת. ממצא זה מעיד על ייצוג כמעט אפסי לחברה הערבית, ועל כך שאין שוויון. על אף שהתרבות והשפה הערבית "זכו" לתמיכה ממשלתית וחוקית כשפה רשמית ושנייה בארץ, עדיין לא נע הייצוג המעשי מנקודת האפס.

ייצוג כיתוב בערבית על הבולים מתוך 109 סדרות בולים – רק ב-62 אחוז מהבולים מופיע כיתוב בערבית. כיתוב בעברית – 96 אחוז, ובאנגלית – 91 אחוז. אין מדובר על הכיתוב إسرائيل, ישראל, Israel, אלא על פרטי הבול עצמו – זיהוי הציר, מקום או דמות.

⁴² <http://www.israelphilately.org.il/catalog/>, התאחדות בולאי ישראל, קטלוג בולים.
<http://www.israelpost.co.il/PostBoolaee.nsf/HanpakotView?OpenView>, דואר ישראל, השירות הבולאי.

ייצוג התרבות הערבית בשמות רחובות, ערים מעורבות, " אזורי מגע":⁴³

שמות רחובות מגדירים "טקסטים מרחביים" הצורבים אירועים ואישים היסטוריים בזיכרון הקולקטיבי המקומי. לאחרונה עלתה סוגיית שמות הרחובות בערים מעורבות לכותרות, כאשר ראש עיריית רמלה צוטט בתגובה לבקשת תושבי העיר הערבים לשנות כמה משמות הרחובות, כגון ביאליק ולוחמי הגטאות לסולטאן סולימן ותאופיק זיאד. יואל ליבא ראש העיר: "אם זה לא מוצא חן בעיניהם שילכו לגור בג'לגוליה, שזה שם ערבי. למה שאחליף את השם בגלל איזה ג'מאל או איזה מוחמד".

ההיסטוריה הפוליטית של שמות הרחובות ביפו ידעה תהפוכות רבות. לאחר 1948 נמחקו השמות הקודמים והומרו למספרים כשלב ראשון. לאחר מכן, כשלב שני, מ-1950, אורגנו שמות הרחובות בהתאם ל"שיטת הקבוצות" הנהוגה בתל אביב מאז 1934 (ידיעות עיריית תל-אביב, 1953, גיליון 1-2 ע' 40). קבוצות אלו מסווגות על פי מספר קטגוריות, כגון "חסידי אומות העולם", הכוללת דמויות מההיסטוריה האנושית, שמות תנ"כיים (יפת), שמות מן הברית החדשה (שמעון הבורסקאי), שמות מן ההיסטוריה הציונית והיהודית (הרב מרגוזה, שבטי ישראל) וקומץ דמויות מן ההיסטוריה הערבית והיפואית (אבן רושד, עבד אל עיני).

העדר ייצוג שמות ערביים הוא מקור לניכור ולמתחים. מחלוקת זו תורמת ליצירת סדר מרחבי בלתי פתור, הנובע מחוסר ההלימה בין מערך שמות רחובות יהודיים מובהקים כגון "הרב מפשיסתא" ו"עבודת ישראל", לאוכלוסייה הערבית המאכלסת אותם, דבר שיובהר בהמשך על סמך הנתונים שנאספו ממדריך הרחובות.

על מנת לדון בייצוג שמות הרחובות בערים מעורבות יש לכמת את גודל החברה הערבית שמתגוררת בערים אלה כדי לבסס ולשער את הייצוג לתרבות הערבית, לשפה, לזהות ולסמלים בשמות הרחובות:

לוח 3: גודל האוכלוסייה בערים מעורבות לפי קבוצת אוכלוסייה.⁴⁴ באלפים, 2009

שם יישוב	סה"כ אוכלוסייה	מזה: יהודים ואחרים	מזה: יהודים	ערבים	ערבים באחוזים
תל אביב -יפו	403738	387.9	369.8	15.8	4%
לוד	69828	51.4	46.5	18.4	26%
עכו	46336	32.7	30.3	13.6	29%
רמלה	65794	52	49.4	13.7	21%
חיפה	265635	239.1	214.9	26.5	10%
ירושלים	772982	497	484.7	275.9	36%

לאחרי מיון שמות הרחובות הערביים (רשימת שמות רחובות ערביים בהמשך המסמך) בערים מעורבות ועמידה על גודל הקהילה הערבית בערים אלה, התקבלו הנתונים הבאים:

⁴³ דניאל מונטרסקו (2008), זהות ללא קהילה, קהילה מחפשת זהות: פוליטיקה מרחבית ביפו, האוניברסיטה המרכז אירופית, בודפשט.

⁴⁴ מקור: אתר למ"ס, יישובים בישראל, קובצי יישובים, 2009, <http://www.cbs.gov.il/reader>

לוח 4: ייצוג התרבות הערבית בשמות הרחובות בערים מעורבות בהשוואה לגודל האוכלוסייה:⁴⁵

עיר	עכו	חיפה	רמלה	לוד	תל אביב יפו
מספר רחובות כללי	205	1097	317	352	2160
מספר רחובות ערביים	7	70	4	2	7
אחוז שמות רחובות ערביים	3.4%	6.4%	1.3%	0.6%	0.3%
גודל אוכלוסייה ערבית באחוזים	29%	10%	21%	26%	4%

מהלוח לעיל ניתן לראות בצורה ברורה ומובהקת כי בכל עיר מעורבת אין ייצוג שתואם את גודל האוכלוסייה הערבית בשמות רחובות. קל לומר שהייצוג זעיר ביחס לגודל הקהילה הערבית.

גודל האוכלוסייה הערבית בחיפה היום עומד על 10 אחוזים מהתושבים, והם מקבלים ייצוג של 6.4 אחוזים לתרבות הערבית בשמות הרחובות מכלל שמות הרחובות. זהו ייצוג לא הוגן לחברה הערבית בחיפה. יש לציין שבמרוצת השנים שמות הרחובות מעוברתים ועוברים כיבוש עברי בתהליך "עברות השמות". כתוצאה, השפה הערבית נדחקת לשוליים. התרבות הערבית והזהות הפלסטינית של הקהילה הולכת ונעלמת מהגדרות המקום.

ביפו ובתל אביב הייצוג בשמות הרחובות הערביים עומד על 0.3 אחוזים מכלל השמות, דבר שממחיש עד כמה היחסים בין יפו לתל אביב לאחר כמאה שנות סכסוך אינם פתורים. היחסים בין הערים ותושביהן מגלמים את המתח בין מובחנות אתנית להשתלבות מוסדית, ומבטאים מגמה גוברת של פלסטיניזציה כפועל יוצא של ישראליות. שני תהליכים אלה שזורים זה בזה ואינם נפרדים (רכס, 1993).

⁴⁵ אטלס כרטא (2006), ערי ישראל, מדריך הרחובות השלם.
אתר מפות ישראל walla maps, <http://mapsframe.walla.co.il/site/main.asp>,
אתר עיריית חיפה, מדריך רחובות http://haifa-streets.net/index.php?search_type=parameter,
אתר עיריית תל אביב, מדריך רחובות,
<http://www.tel-aviv.gov.il/Hebrew/Cityhall/Perpetuation/StreetsGuide.asp>

רשימת שמות רחובות ערביים בערים מעורבות:⁴⁶

עכו	רמלה	לוד	תל-אביב יפו
1. אל-גיזאר	1. אבן סינא	1. אל מוקדסי	1. אבן סינא
2. ד'אהר אל-עומר	2. אל-זהרא	2. סג'רה	2. אבן רשיד
3. הבהאים	3. אל-נור		3. נאסר ג'ורגי
4. השוק העות'מני	4. אל-סולטאן	4. סג'רה	
5. סולימאן פאשא		5. עבד אל-ג'יאני	
6. סאלח אל בסרי		6. עבד אל-ראוף אל ביטאר	
7. צלאח א-דין		7. עזה	
		8. עכו	

חיפה:	
1. רח' א-זמכשרי	49. רח' סאליזיאן
2. רח' א-טוגראי	50. דר' סלמאן
3. רח' א-סלט	51. רח' סנט לוקס
4. אבן אל מוקפע	52. רח' עבאס
5. רח' אבן סינא	53. רח' עודה נדה
6. רח' אבן רושד	54. רח' עומר אל כיאם
7. מד' אירביד	55. רח' עומר אל כתאב
8. רח' אל אדריסי	56. רח' עספור
9. סמ' אל אספהני	57. רח' פייצל
10. רח' אל בוכתורי	58. ככ' פייצל
11. מד' אל גזאלי	59. סמ' פליק
12. רח' אל הילאל	60. רח' צהיון
13. רח' אל חרירי	61. רח' קישלה
14. רח' אל כנסא	62. מד' ראהבת
15. רח' אל מהדי	63. סמ' רובין
16. סמ' אל מורינה	64. מד' שוקרי
17. רח' אל מותנבי	65. רח' שוקרי, חסן
18. רח' אל מערי	66. רח' שחאדה, כמיל
19. רח' אל עריש	67. רח' שחאדה, שלח
20. רח' אל עתיקה	68. רח' שלהוב, ג'מיל
21. רח' אל פראבי	69. רח' שרה
22. רח' אמיר	
23. סמ' ביר אל יזק	

⁴⁶ אטלס כרטא (2006), ערי ישראל, מדריך הרחובות השלם.

אתר מפות ישראל walla maps, <http://mapsframe.walla.co.il/site/main.asp>

אתר עיריית חיפה, מדריך רחובות, http://haifa-streets.net/index.php?search_type=parameter

אתר עיריית תל אביב, מדריך רחובות, <http://www.tel->

<http://www.tel-aviv.gov.il/Hebrew/Cityhall/Perpetuation/StreetsGuide.asp>

סיכום :

הסוגיה של ערים מעורבות במציאות הישראלית כוללת בתוכה את ההגדרות של ערים מחולקות או אגרגטיביות.⁴⁷

בערים אלה מתרחש תהליך של הדחקה הערבים וצמצום מרחב. הדבר כולל חסימת ייצוג הערבים בזהות, בתרבות ובשמות רחובות. יש חסימה למשאבי התודעה של החברה הערבית בערים אלה. יש להזכיר דילמה של נציגי המיעוט הערבי בערים מעורבות, המעלים תביעות להכרה בייחודיות הפוליטית והתרבותית. יש להוסיף את השפעת הקונפליקט המרחבי הנוצר בערים אלה – מרחבים יהודיים בתוך מרחבים ערביים, ומרחבים ערביים בתוך מרחבים יהודיים. מיעוט זה אינו מקבל עדיין מענה לצרכיו על ידי מדיניות עירונית או ארצית. אלה נקודות פעוטות

שמשפיעות על הפחותת הייצוג הערבי בערים אלה – בכל תחומי החיים, ולא רק בשמות רחובות ערביים.

70. רח' תומא, אמיל

24. רח' בצרה
25. מד' ג'ובראן, סלים
26. רח' ג'לאל א-דין
27. רח' גלמה
28. דר' גזאל
29. רח' דאהר אל עמר
30. סמ' הבוסתן
31. רח' הבישוף חג'אר
32. רח' המרוניטים
33. רח' הסראיה
34. רח' הפרסים
35. רח' הרון אל רשיד
36. רח' חדאד
37. רח' חמאם אל פשה
38. שב' חנא נקארה
39. רח' יוחנן הקדוש
40. רח' יקוט
41. רח' כבירים
42. רח' כורי
43. רח' כטיב
44. רח' כיאט
45. ככ' כיאט
46. רח' מאי
47. רח' מנצור
48. מד' נג'ד

⁴⁷ ראסם, ח'מאיסי (2008), האוכלוסייה הערבית בערים מעורבות בישראל, עמ' 14.

עמדות ארגונים ומתמחים, ייצוג ושוויון, תרבות, שפה וזכויות:

⁴⁸ עו"ד יוסף ג'בארין, דיראסאת: "ההגנה על הזכות לייצוג הולם של קבוצת המיעוט נועדה להבטיח בהווה ובעתיד את שיתופו של המיעוט בהליכי קבלת ההחלטות במדינה דמוקרטית ובקביעת התכנים של הצדק החברתי ועקרונותיו. רק ייצוג הולם מהותי יצליח לגבור על ההזדה הממוסדת שממנה סובלת קבוצת המיעוט ויוכל לקיים תכלית זו. לכן יש להבטיח ייצוג הולם מהותי ואפקטיבי לאוכלוסייה הערבית בגופים ציבוריים כלל-חברתיים ובגופים מקבלי-ההחלטות".

⁴⁹ אמל ג'מאל: "מדינת ישראל אימצה אידיאולוגיה קולקטיבית, ששיקפה את טובת הכלל של העם היהודי. המאפיינים הקולקטיביים של אידיאולוגיית המדינה הושטלו בעזרת מנגנונים אידיאולוגיים שונים. אין מוסד של מדינת ישראל שהוא "עיוור צבעים" בנושאים של צדק אזרחי, כמו גם של אזרחות. הצבא הפך למכשיר מרכזי ביישום קווי מדיניות של "כור היתוך", שכוונו להשגת זהות משותפת עבור כל היהודים, ולהזדה הערבים. המשפט החוקתי של ישראל מעניק עדיפות ברורה ליהודים על פני ערבים בישראל. רוב חוקי היסוד בישראל, אם לא כולם, סובלים מלקות אתנית במובן זה שהם מגנים על האופי היהודי של המדינה ועל האינטרסים של העם היהודי, ולא על אלה של אזרחים ישראלים".

⁵⁰ השופט דורנר: "בעוד שהעברית היא הלשון הרשמית הראשונה של מדינת ישראל, בהיותה השפה הלאומית של הרוב, הרי שמעמדה של הערבית כשפה רשמית נועד לקיים את חופש הלשון, הדת והתרבות של המיעוט הערבי. מימוש חופש זה אינו מצטמצם בהגנה על האוכלוסייה הערבית מפני איסור השימוש בשפתה, אלא מחייב את הרשויות לתת אפשרות למיעוט הערבי לחיות את חייו במדינת ישראל בשפתו. עמדה זו של הרוב היא יוצאת דופן לעומת ההכרה המקובלת במשטרים דמוקרטיים לשפת המיעוט. היא דומה במהותה להכרה הניתנת במדינות פדרליות ליחידות (מדינות, פרובינציות) שיש בהן רוב השייך למיעוט לאומי".

⁵¹ דני ריבוביץ: "המדינה בנויה סביב ליבה של זיכרון היסטורי יהודי המבליט את מורשת הגלות, השואה והתקומה, כאשר ערכי היסוד שלה ומוסדותיה מקדשים את עולם המושגים הקשורים בזיכרון זה בלבד, דבר שגורר איתו הזדה אזרחית ותרבותית. המדינה והציבור היהודי מוכנים להכיר בשונות התרבותית הקיימת בין הקהילות היהודיות לקהילות הערביות, ולעתים גם לכבד שונות זו. חשוב להזכיר כאן שהכרה זו לא מונעת מהמדינה ומהרוב היהודי להמשיך בדחיקת המיעוט הערבי אל שולי האזרחות. דחיקה שנעשית דרך התעלמות מאינטרסים חומריים ותרבותיים ומהסיפור

⁴⁸ מתוך "על הייצוג ההולם' לאוכלוסייה הערבית: מי הוא נציג? עד כמה זה הולם? את מי הוא הולם?", עמ' 42.

⁴⁹ מתוך גיליון עדאלה האלקטרוני, מס' 12, אפריל 2005, עמ' 4-7.

⁵⁰ מתוך פרק 7, המעמד המשפטי של המיעוט הערבי, עדאלה, עמ' 9.

⁵¹ ריבוביץ, דני (2000), "זהות ושיתוף אזרחי תרבותי", מתוך אחרי השבר – כיוונים חדשים למדיניות הממשלה כלפי הערבים בישראל, עמ' 28.

ההיסטורי של הערבים בישראל. היא גורמת לטשטוש זהותם הלאומית ומחלישה את לכידותם ומערפלות את שייכותם לעם הפלסטיני".

נרי הורוביץ:⁵²

"מדיניות תרבות נשענת על פעולה של תמיכה ושל רגולציה ותיאום, אולם כוללת גם שאלות של מיסוי, תכנון עירוני, תיירות, תעשייה, יחסי חוץ, חינוך, תקשורת, ניהול נכסים היסטוריים והסדרת משק הימורים ממלכתי. חלק מכוחה של המדינה בעיצוב מדיניות תרבות נובע מניהול ידע ומהיכולת לעקוב אחר מגמות ביצירה ובהפצה של התרבות.

ח"כ מסעוד גנאים, ועדת החינוך התרבות והספורט:⁵³

"הכוונה ידועה – לכבד את מעמדה של השפה הערבית כשפה רשמית. הוועדה קוראת למשרד החינוך לתגבר את לימודי הערבית בבתי הספר היהודיים, כקבוע בחוק, וכן לתגבר לימודי השפה הערבית בבתי הספר הערביים לתלמידים ולמורים. נמצא כי השפה היא המפתח לשליטה טובה והיא מביאה את התלמידים להישגים גבוהים יותר, הכוונה לשפת האם הערבית, בכל המקצועות. הוועדה קוראת לערוצי התקשורת האלקטרוניים לחדר תכניות בשפה הערבית. הוועדה קוראת למועצה להשכלה גבוהה לתת בונוס בכניסה לאוניברסיטה על ארבע יחידות לימוד בשפת האם הערבית, ולפתוח קורסים לעריכה לשונית בערבית. הוועדה קוראת למשרד החינוך להעלות את מספר המפקחים והמדריכים בשפה הערבית, לבתי הספר הערביים, ולאשר יישום תכנית הלימוד המתאימה לתכנים בבתי הספר התיכוניים במגזר הערבי. אני מתכוון לוועדה שהייתה בראשותו של דר' מחמוד אבו-פנה ושאושרה על ידי שרת החינוך לשעבר, אבל לא אושרה ליישום, כפי שהבנתי. הוועדה קוראת למשרד החינוך לאמץ את ההצעה לחייב את התלמידים הערבים בארבע יחידות לימוד בשפה הערבית בבגרות. יש להוסיף שילוט במרחב הציבורי בשפה הערבית, במיוחד בכבישים ובמוסדות ציבור".

ח"כ דב חנין:⁵⁴

"לשפה הערבית יש חשיבות מאוד מאוד גדולה לציבור היהודי. אנחנו נמצאים פה במזרח התיכון, אנחנו נמצאים בלבנו של מרחב ערבי עצום עם הרבה מאוד תרבות, היסטוריה, עושר. כמובן, אנחנו חיים בחברה שנמצא בה מיעוט ערבי רב משקל וחשוב. מציאות שבה אין היכרות של השפה הערבית, אין היכרות של התרבות הערבית, היא מציאות מאוד בעייתית, מאוד פוגענית ומאוד מזיקה לציבור היהודי בישראל. איך מקדמים ברמה המעשית את מקומה ומעמדה של השפה הערבית, כמובן קודם כל בתוך הציבור הערבי, בתוך המרחב הציבורי, אם בשלטים, אם בפרסומים".

⁵² מתוך "מדיניות תרבות בישראל מסגרת לדין והמלצות" (2009), עמ' 9.

⁵³ מתוך "ועדת החינוך התרבות והספורט", בתאריך 23.2.2010, עמ' 21.

⁵⁴ מתוך "ועדת החינוך התרבות והספורט", בתאריך 23.2.2010, עמ' 7.

סיכום

התרבות הערבית הפלסטינית, זהותה, שפתה וההיסטוריה שלה, סמליה וצורות הקיום שלה, עדיין נאבקים על קיומן מתחילת קיומה של מדינת ישראל. למרות ההכרה החוקית והרשמית למיעוט זה, הוא עדיין נפגע בכל צורות חייו, לא רק במשאבי התודעה שלו אלא בכל משאבי החיים שהוא זכאי לקבל בזכות, כמיעוט קיים במולדתו על אדמה זו. החברה הפלסטינית נאבקת על מנת להשיג שוויון זכויות במדינת הרוב היהודי.

למרות מעמדה של הערבית כשפה רשמית במדינת ישראל, השימוש בשפה הערבית בבתי המשפט ובמוסדות המדינה השונים נותר שולי. הסטטוס של הערבית כשפה רשמית בישראל, יחד עם השפה העברית, בא מכוח סעיף 82 לדבר המלך למועצתו, 1922, אשר הפך לחלק מספר החוקים של מדינת ישראל. מעמדה של השפה האנגלית כשפה רשמית הושמט.⁵⁵

החברה הערבית הפלסטינית בישראל סובלת מאפליה בסמלים ובייצוג קיומה, לא רק בשמות רחובות ערביים או בבולי דואר – יש עוד נקודות רבות שראויות לציון ולבדיקה תחת הכותרת משאבי התודעה לפלסטיני ישראל.

מדוע לא יוזמות העיריות בערים מערבות פרויקטים חברתיים לקהילה הערבית בעיר? בתל אביב מתקיים יום הספר העברי, ומדוע אין יום הספר הערבי ביפו? קיים גם יום המילה העברית, ומדוע אין יום המילה הערבית? למה טופסי הביטוח הלאומי מתורגמים לערבית, אבל יש למלא את הטופס בעברית? – אזי מה שווה תרגום הטופס לערבית? קיימות עוד דוגמאות רבות. על כן יש לשפר את היחסים בין שני עמים, ערבים ויהודים, על מנת להשיג שוויון. יש להפעיל מדיניות שתאפשר לערבים בישראל ייצוג הולם בכל תחומי החיים במדינה; מדיניות שתפחית את החסמים והאפליה על בסיס לאומי, שקיימת כבר שנים רבות כלפי המיעוט הערבי. אמת, השפה הערבית, למרות היותה שפה רשמית במדינה, אינה רווחת בשימוש בישראל חוץ מאשר באזורים ערביים. אף על פי כן, יש למקד את הפערים החברתיים בין היהודים והערבים שמקשים על השתלבות המיעוט הערבי במדינה.

השפה מגדירה גבולות והיא מבטאת מצב פוליטי וסטטוס חברתי. במדינת ישראל, למרות החוקיות של השפה הערבית, עדיין קיים הכיבוש של השפה הערבית, ועדיין מביעים יחסי הכוחות בין השפות את יחסי הכוחות הפוליטיים. שאיפתי, "אינשאללה", למדינה שבה יבטאו היהודים יותר מאשר "אח'לה", "שוקראן" או "אינתפאדה".

⁵⁵ עדאלה, הודעה לעיתונות, 28.6.2010, 3 10 06 28, <http://www.adalah.org/heb/pressreleases.php?pr=28>

מקורותעברית:

- אבו סאלם (2004). "הקשרים בין אי-אינטגרציה כסגנון כללי ואי-אינטגרציה כזהות לאומית וזהות תרבותית". עבודת גמר לתואר "מוסמך". אוניברסיטת תל אביב.
- אבניאון, (1997). **מילון ספיר**. אור יהודה: הד ארצי והוצאות איתאב.
- אדן, חנה (2001). **להיות אזרחים בישראל: במדינה יהודית ודמוקרטית**. עמ' 41-43.
- אטלס כרטא** (2006). ערי ישראל, מדריך הרחובות השלם.
- אמרה ומרעי (2008). **השפה בסכסוך: הפן הלשוני בסכסוך ערבי-יהודי**. דאר אל-פקר (מקור בערבית).
- אפרים, י. וזאב, ש (2001). כרך א'. **מגמות בחברה הישראלית**. עמ' 269-276.
- גאנס, א. (1997). "הפלסטינים בישראל חלק מהבעיה ולא מהפתרון: שאלת מעמדם בעידן השלום". בתוך **מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים**. עמ' 103-122.
- גביון, ר (1998). **המהפכה החוקית – תיאור מציאות או נבואה המגשימה את עצמה?**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. עמ' 96.
- הראל, שלו (2005). **מעמדן של שפות מיעוט בחברות שסועות: שפה האורדו בהודו והשפה הערבית בישראל**. אוניברסיטת תל אביב.
- ולסטר אלה ומירב חופי (2000). **שפה מספרת תרבות**. עמ' 5-7.
- חזון, ח. (1996). "הביצה שהתחפשה שלושה נרטיבים של תרבות". בתוך (י.קשתי ור. מ. אלחגי) "גורמי יסוד לקשיי התעסוקה של אקדמאים ערבים בישראל". בתוך **מצוקת התעסוקה**. עמ' 42.
- לוסטיק, א. (1985). **ערבים במדינה יהודית**. חיפה: מפרש. עמ' 51.
- סבן, א. ו-מ. אמרה (2004). מעמד השפה הערבית בישראל: משפט מציאות וגבולות במשפט לשינוי מציאות. עמ' 885-901.
- ס. סמוחה, "מדיניות קיימת ואלטרנטיבת כלפי הערבים בישראל". **מגמות** כ"ו 1, 1980, עמ' 12.
- ס. סמוחה, "ערבים ויהודים בישראל – יחסי מיעוט ורוב". **מגמות** כ"ב 4, 1976. עמ' 13.
- סלמאן, ר (1991). "הנשכחים: ערבי פלסטין 1948: שלב ההתאוששות". **מחקרים פלסטיניים**. עמ' 125-148.
- פייטלסון, ד. (1968). "מפגש תרבויות והתנגשות תרבויות". בתוך ק' ירון ו-א' גלבסקי (עורכים) **המפגש החברתי-תרבותי בין יהודים וערבים**. עמ' 20-24. ירושלים.
- ראסם, ח'מאיסי (2008). **האוכלוסייה הערבית בערים מעורבות בישראל**. עמ' 14.
- רבינוביץ, ד. (1993). "נוסטלגיה מזרחית: איך הפכו הפלסטינים לערביי ישראל?". **תיאוריה וביקורת**. עמ' 67-86.
- רבינוביץ, דני (2000). זהות ושיתוף אזרחי תרבותי. מתוך **אחרי השבר – כיוונים חדשים למדיניות הממשלה כלפי הערבים בישראל**. עמ' 28.
- רכס, א. (1993). **המיעוט הערבי בישראל בין קומוניזם ללאומיות ערבית**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב – מרכז משה דיין לחקר מזרח תיכון.

רמברג, אסיה (1988). **הערבים אזרחי ישראל, יחסי גומלין בין יהודים וערבים בישראל**. עמ' 164-152.

שחר, ב. (1963). **תרבות וחברה**. הוצאת תרבות וחינוך.

שטיינהרט, בן פרץ (2000). "המפגש הבין תרבותי בכיתה". בתוך מ. ברלב (עורך) **חינוך לתרבות בחברה רב תרבותית סוגיות בהשתלמות מורים**. עמ' 138-123.

שמלץ, א. (1981). "כוח העבודה" בתוך א ליש, **הערבים בישראל**. ירושלים: מאגנס.

שנהב, יהודה. (2001). "זהות בחברה פוסט-לאומית". **תיאוריה וביקורת**. עמ' 16-5.

אנגלית:

Banks, James (1992). Multicultural education: for freedom sake. **Educational Leadership**. pp. 32-35.

Banks, J (1997). **Multicultural Education Issues and Perspective**.

Burk, P. (1978). **Popular Culture in Early Modern Europe**. London: University Press pp. 5-11.

Giles & Johnson (1987). Ethnolinguistic identity theory. **International journal of sociology of language**. pp. 256-269.

Horenczyk, G. (2000). Conflict Identities: Acculturation, attitudes and immigrants' construction of their social works. In E. Olshtain & G.Horenczyk (Eds). **Language Identity and Immigration**. pp.13-29. Jerusalem: The Hebrew University Magnes Press.

Kramsch, C. (1998). **Language and culture**. London: Oxford University press..

Malinowski, B (1944). **A Scientific Theory of Culture**. Chapell Hill: University of North Carolina Press.

Schumann, J.H. (1978). "Social and psychological factors in second language acquisition". In J.C. Richard (ED). **Understanding second and foreign language learning: Issues and approaches**. pp.163-178.

Spolsky & Shohamy (1999). **The language of Israel-policy, ideology and practice**. Phinney, 1995. Ethnic identity and self esteem: Review and integration. p.57.

אתרי אינטרנט:

אתר התאחדות בולאי ישראל,
<http://www.israelphilately.org.il/catalog/>

אתר דואר ישראל, השירות הבולאי,
<http://www.israelpost.co.il/PostBoolaee.nsf/HanpakotView?OpenView>

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס),
<http://www.cbs.gov.il/reader>

אתר מפות ישראל walla maps,
<http://mapsframe.walla.co.il/site/main.asp>

אתר עיריית חיפה, מדריך רחובות,
http://haifa-streets.net/index.php?search_type=parameter

אתר עיריית תל אביב, מדריך רחובות,
<http://www.tel-aviv.gov.il/Hebrew/Cityhall/Perpetuation/StreetsGuide.asp>

עדאלה, הודעה לעיתונאות, 28.6.2010,
http://www.adalah.org/heb/pressreleases.php?pr=28_06_10_3

מיון סדרות בולים עד 20/02/2007 14/06/2010

תאריך ההופעה	שם הסדרה	תרבות ערבית	אחר	תרבות יהודית	כיתוב בעברית	כיתוב באנגלית	כיתוב ערבית
14/06/2010	100 שנות קיבוץ	0	0	1	1	1	1
	200 שנה לפטירתו של רבי נחמן מברסלב	0	0	1	1	1	0
	אליפות העולם במפרשיות 420 , חיפה 2010	0	1	0	1	1	1
	גני סיפור, חולון	0	0	1	1	1	1
	כלי נגינה - המזרח התיכון	0	1	0	1	1	1
	שמעון ויזנטל - הנפקה משותפת ישראל-אוסטריה	0	0	1	1	1	0
	תווית דוארמט ציפורי מים - שחף עיטי	0	1	0	1	1	0
14/04/2010	150 שנה להולדתו של הרצל - גל"ז	0	0	1	0	0	0
	גל"ז ספרי ילדים תערוכת בולים לונדון 2010	0	0	1	0	0	0
	הנפקה משותפת ישראל קנדה 60 שנות ידידות	0	0	1	0	0	0
	חידושים ישראלים אקספו סין	0	0	1	0	0	0
	יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל	0	0	1	0	0	0
	מחוות ירושלים לקורבנות מגדלי התאומים בניו יורק	0	1	1	1	1	0
	תווית דוארמט - ציפורי מים - פלמינגו מצוי	0	1	0	1	1	0
27/01/2010	150 שנה לכל ישראל חברים	0	0	1	1	1	0
	50 שנה ללינוס ישראל	0	0	1	1	1	1
	חמישים שנה להתיישבות בערבה	0	0	1	1	1	1
	יום השואה הבינלאומי	0	1	1	1	1	0
	ציפורי ישראל	0	1	0	1	1	0
	תווית דוארמט - ציפורי מים - שחפית ים	0	1	0	1	1	0
03/01/2010	תווית דוארמט כללי - ציפורים נוחתות	0	1	0	0	0	0
26/11/2009	ארכיאולוגיה ימית בישראל	0	1	0	1	1	1
	התיאטרון האידי ברומניה - הנפקה משותפת	0	0	1	1	1	0
	מגדלורים בישראל יום הבולאות 2009	0	0	0	0	0	0
	קונטרס בולי פירות	0	1	0	1	0	1
	תווית דוארמט - חג המולד 2009	0	1	0	0	1	0
08/09/2009	75 שנה לקופת חולים לאומית	0	1	0	1	1	1
	טיפול בעזרת בעלי חיים	0	1	0	1	1	1
	מועדים התשי"ע דבש בישראל	0	1	1	1	1	0
	תווית דוארמט ציפורי טרף - עיט ניצי	0	1	0	1	1	0
	תקשורת וירטואלית	0	1	0	1	1	1
30/06/2009	אהבה - מן המניין	0	1	0	1	1	1
	איכות הסביבה התחממות כדור הארץ	0	1	0	1	1	1
	תווית דוארמט ציפורי טרף - חיוואי	0	1	0	1	1	0
	תחרות הנבל הבינלאומית	0	1	0	1	1	0
	המכביה ה-18	0	1	0	1	1	1
	ים המלח	0	1	0	1	1	1
04/05/2009	תווית דוארמט ביקור האפיפיור בישראל	0	0	0	1	1	0

0	1	1	1	0		גליז שנת פולין בישראל	22/04/2009
1	1	1	1	0		יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל התשס"ט	
0	0	1	1	0		מוסיקה ישראלית	
0	1	1	0	1		שנת האסטרונומיה הבינלאומית 2009	
0	1	1	0	1		תוית דוארמט ציפורי טרף - בז אדום	
0	0	1	1	0		תוית מאור - דגל ישראל	17/03/2009
0	0	1	1	0		100 שנה לתל אביב	17/02/2009
0	0	0	0	1		ספורט אתגרי	
1	0	1	0	1		פירות - מן המניין ללא ערך נקוב	
0	1	1	0	1		תוית דוארמט ציפורי טרף נשר	
0	0	0	0	1		תוית דוארמט ציפורי ארץ ישראל	01/01/2009
1	1	1	1	0		גלי צה"ל	17/12/2008
1	1	1	1	0		מפקד האוכלוסין 2008	
0	1	1	1	0		תגלית	
1	1	1	1	0		מכתבים עתיקים -יום הבולאות	
0	1	0	0	1		תוית דוארמט חג המולד	08/12/2008
0	1	1	0	1		60 שנות ידידות בין ישראל לצרפת - הנפקה משותפת	06/11/2008
0	1	1	1	0		מועדים התשס"ט כתרי תורה	17/09/2008
0	1	1	0	1		צמחי תבלין ומרפא - מן המניין 2008	
0	1	1	1	0	0	רבנים מבשרי הציונות	
1	1	1	0	1		משחקים האולימפיים בייגין	14/07/2008
1	1	1	1	0		טיילות בישראל	
0	0	1	1	0		35 שנות התיישבות בגוש קטיף	
0	0	0	0	0	ציור יפו 1	תוית דוארמט סימה - ישראל 2008	14/05/2008
0	0	0	0	0		תוית מס"ד 12 - ישראל 2008	
1	1	1	1	0		ילדים מצעירים 60 לישראל	
1	1	1	1	0	0	גליונית מזכרת ירושלים של זהב	
1	1	1	1	0	0	גליונית מזכרת אחוזת בית נחום גוטמן	
0	1	1	1	0	0	קונטרס 100 שנה לתל אביב	
0	1	1	1	0	0	קונטרס אתרי מורשת עולמית	
1	1	1	0	1	0	פרחים ורד רקפת	28/04/2008
1	1	1	1	0	0	יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל התשס"ח	
1	1	1	1	0	0	כרזות יום העצמאות	
1	1	1	1	0	0	60 שנה לעצמאות ישראל	
1	1	1	1	0	0	הישראלי	
1	1	1	0	1	0	50 שנה למכון היצוא הישראלי	
1	1	1	1	0	0	התקווה גליונית מזכרת	
1	1	1	1	0	0	100 לתל אביב ישראל רוקח	27/01/2008
1	0	1	1	0	0	100 לתל אביב עקיבא ויס	
1	1	1	1	0	0	100 לתל אביב הגרלת הקרקעות	
0	1	1	1	0	0	יום הזיכרון הבינלאומי לשואה הנפקה משותפת עם האו"ם	
1	1	1	1	0	0	70 שנה למקורות	
1	1	1	1	0	0	אתרי מורשת עולמית	
0	1	0	0	0	1 ציור	תוית דוארמט סימה - חג המולד 2007	05/12/2007

					הכנסייה בנצרת		
1	1	1	0	1	0	שמורת החולה	
1	1	1	0	1		בתי קולנוע בישראל - יום הבולאות	
1	1	1	0	1	0	מחוות אנושית	
1	1	1	1	0	0	הרב יצחק כדורי	
1	1	1	0	1	0	תיבת נח גליונית מזכרת	
0	1	1	0	1	0	צמחי תבלין ומרפא - מן המניין	05/11/2007
1	1	1	1	0	0	תוית דוארמט סימה - אילת	27/09/2007
1	1	1	0	1	0	"הבול שלי"- כחול לבן מן המניין	27/08/2007
1	1	1	1	0	0	גליונית זיכרון 100 שנה לתל אביב	
0	1	1	1	0	0	מועדים תשס"ח נשים בתנ"ך	
1	1	1	1	0	0	מחוות יהדות מרוקו לבית המלוכה - הרב שלום משאש	
1	1	1	1	0	0	השומר	
1	1	1	1	0	0	המובחרים למילואים	
1	1	1	1	0	0	תוית דוארמט סימה - אשדוד	20/06/2007
1	1	1	0	1	0	מחול בישראל	
1	1	1	0	1	0	ארגוני התנדבות	
1	1	1	1	0	0	שירות בתי הסוהר	
1	1	1	1	0	0	אתרי מורשת עולמית	
1	1	1	1	0	0	40שנה לאיחוד ירושלים	16/05/2007
1	1	1	1	0	0	יום הזיכרון התשס"ז גבעתי	17/04/2007
1	1	1	0	1	0	מאה שנה לתנועת הצופים	
1	1	1	0	1	0	ערי פתוח בישראל	
1	1	1	1	0	0	120שנה לנוה-צדק	
1	1	1	0	1	0	תוית דוארמט סימה - דואר ישראל 2	20/02/2007
0	0	1	0	1	0	הטלוויזיה החינוכית -קונטרס בולים	
1	1	1	0	1	0	הטלוויזיה החינוכית הישראלית	
1	1	1	0	1	0	פיתוח הנגב והגליל	
1	1	1	0	1	0	חינוך גופני וספורט בישראל	
62	91	96	58	47	4		SUM